

De methodeparagraaf in rapportages over kwalitatief onderzoek

Fred Wester

De meest toegepaste methode van gegevensverzameling in kwalitatief onderzoek is ongetwijfeld het interview. De bijdragen in deze bundel weerspiegelen deze stelling: slechts een van de bijdragen (Langendijk) betreft onderzoek waarin men bij de gegevensverzameling niet een of andere gespreksvorm heeft toegepast. In alle andere bijdragen wordt gebruik gemaakt van of aandacht besteed aan het interview, soms als een van de toegepaste methoden van gegevensverzameling.

Deze topositie van het interview heeft ongetwijfeld te maken met het belang dat in kwalitatief onderzoek wordt gehecht aan de betekenisverlening van de betrokkenen. Hoe kan men beter achter die betekenisverlening komen dan door er eenvoudigweg naar te vragen?

Dat deze conclusie (de vraagvorm was immers rethorisch bedoeld) niet helemaal vanzelfsprekend zou mogen zijn, blijkt als men de gigantische hoeveelheid literatuur over het interview in de sociale wetenschappen beziet. Blijkbaar is een goede interviewstudie niet zo eenvoudig en zijn er veel haken en ogen aan, bijvoorbeeld wat betreft de keuze van de respondenten (in de bijdrage van Jansen komt dat onderwerp aan de orde), de gespreksvorm (zie de bijdrage van Heldens & Reysoo) of de omstandigheden (zie de bijdrage van Boeije). Dat betekent dat de keuze voor het interview en voor de vorm die in het onderzoek is toegepast, aandacht zouden moeten krijgen in het methodedeel van het onderzoeksverslag, waarin beschreven wordt hoe de resultaten totstandgekomen zijn.

Alledaagse versus wetenschappelijke waarneming

Het probleem met de waarnemingsmethoden in de sociale wetenschappen is, dat kijken, lezen of met iemand praten zulke alledaagse handelingen zijn. En als we niet oppassen zijn we gewoon aan het kijken, lezen of kletsen, in plaats van het toepassen van een systematische vorm van waarneming zoals observeren, inhoudsanalyse of interviewen. Mensen voeren voortdurend gesprekken om iets uit te wisselen of iets te weten te komen, maar wetenschappers hebben een systematische vorm van gespreksvoering voor ogen om waarnemingen te doen. Datzelfde moet men zich voorstellen bij de wetenschappelijke variant van krantlezen of televisiekijken: de inhoudsanalyse is een systematische vorm van lezen om gegevens te verkrijgen. En observeren is gericht kijken vanuit door de probleemstelling geïnspireerde invalshoeken. Voor varianten als groepsgesprekken of –discussies geldt precies hetzelfde: ook zij zijn bedoeld om gegevens te produceren, waarmee vraagstellingen beantwoord kunnen worden. In de verte lijkt het interview nog wel op een gesprek, en de onderzoeker hanteert vaardigheden die ook in alledaagse gesprekken worden toegepast, maar het gaat om een systematische vorm van bevraging, gericht vanuit de invalshoek van de onderzoeker. In de methodeparagraaf zou beschreven moeten worden hoe dat in het onderzoek is vormgegeven en of dat is gelukt.

Verwaarlozing van methodische verantwoording in kwalitatief onderzoek

Deze nadruk op systematiek en op de invalshoek van de onderzoeker wordt nogal eens vergeten als het gaat om de verantwoording van de kwaliteit van het onderzoek. Dat komt waarschijnlijk omdat het in tegenspraak lijkt met de bekende stereotiepe kenmerken van kwalitatief onderzoek, zoals het aansluiten bij het perspectief van de betrokkenen, de exploratief-formulerende onderzoeksdoelstelling en de openheid van het onderzoeksontwerp. Vanuit dat perspectief is vooral de creativiteit van de onderzoeker belangrijk om van doodlopende wegen naar onderzoeksbevindingen te komen. Het gevolg hiervan is dat in de verslaglegging van het onderzoek de nadruk ligt op de leuke of interessante uitkomsten en er veelal weinig aandacht wordt besteed aan de verantwoording van de probleemstelling of van de onderzoeksprocedures.

Er lijkt daardoor als het ware een standaardidee te zijn ontstaan dat een dergelijke verantwoording voor kwalitatief onderzoek minder belangrijk is. Als een dergelijk idee vervolgens ook door tijdschriftredacties wordt toegepast, ontstaat er een publicatiestandaard, waarmee het kaf niet meer van het koren kan worden gescheiden. Zo constateert Hak (2004: 503) dat veel kwalitatief onderzoek in medische tijdschriften gebaseerd is op een zeer problematisch onderzoeksmodel: een serie eenmalige, niet- of halfgestructureerde interviews met een beperkt aantal, op toevallige gronden gekozen personen. Eén kritiekpunt is, dat het ontwerp meestal op gedragingen betrekking heeft; een tweede, dat het *sample* voornamelijk doorsneegevallen betreft. Dit ontwerp past dus eigenlijk niet bij de doelstelling van het beschreven onderzoek. Blijkbaar hebben de redacties van die tijdschriften de betreffende onderzoeksverslagen niet aan de hand van de relevante kwaliteitscriteria voor kwalitatief onderzoek kunnen of willen beoordelen.

Deze beperkte aandacht voor de methodische verantwoording van kwalitatief onderzoek lijkt niet alleen voor medische tijdschriften het geval te zijn. Ook voor tijdschriften uit andere wetenschappelijke disciplines geldt dat in de onderzoeksartikelen de methodische informatie beperkt wordt tot het noemen van het aantal onderzoekseenheden en een vage aanduiding voor de analyseprocedure, waarbij de aanduiding *grounded theory* favoriet is. Soms is zelfs het aantal onderzochte eenheden onduidelijk, terwijl de aanduiding *grounded theory* in de meeste gevallen onterecht lijkt te zijn (zie de bijdrage van Jansen in deze bundel).

Zo heeft Pleijter (2005) voor zijn onderzoek naar procedures voor kwalitatieve inhoudsanalyse onder andere een inventarisatie gemaakt van artikelen uit communicatiewetenschappelijke tijdschriften, waarin gerapporteerd wordt over kwalitatief inhoudsanalyse-onderzoek. Zijn bevindingen wijzen op dezelfde magere kwaliteit van de methodische informatie over het kwalitatieve onderzoek. Hij constateert:

- In bijna de helft van de gevallen wordt *geen* aandacht besteed aan de werkwijze.
- Onderzoeksvragen worden slechts in een kwart van de artikelen genoemd.
- In *een derde* van de onderzoeksartikelen wordt het aantal onderzochte eenheden helemaal niet genoemd.
- In *de helft* van de gevallen is onduidelijk of de onderzoeker een waarnemingsinstrument heeft gebruikt.

- In slechts 15 procent van de artikelen wordt expliciet vermeld door wie de waarnemingen gedaan zijn (de onderzoeker zelf en/of waarnemers).
- In een kwart van de artikelen wordt een vorm van kwaliteitscontrole genoemd (bijvoorbeeld waarnemers die met elkaar worden vergeleken, of de vergelijking van de uitkomsten met die uit andere studies).

Uit de contacten van Pleijter met de onderzoekers blijkt dat deze uitkomsten niet betekenen, dat de onderzoekers helemaal geen procedures en/of controles toepassen. Zij vonden die informatie zelf niet relevant en de redactie of de referenten van het tijdschrift hadden er ook niet expliciet naar gevraagd! Het lijkt er dus op, dat redacties kiezen voor publicaties over kwalitatief onderzoek vanwege de interessante bevindingen, waarvan de relevantie vanzelfsprekend wordt geacht.

De gebrekkige methodische verslaglegging en verantwoording van het onderzoek is al eerder geconstateerd (bijvoorbeeld Swanborn & Van Zijl, 1984; Jankowski & Wester, 1991; Miles & Huberman, 1994; Potter, 1996). Nou zal zeker ook bij anderssoortig onderzoek op de inhoud van de methodeparagraaf het nodige aan te merken zijn, maar voor artikelen met resultaten van kwalitatief onderzoek geldt dat zo systematisch, dat in veel gevallen over de waarde van de resultaten weinig te zeggen valt.

De oorzaak van een onvoldoende uitgewerkte methodeparagraaf is niet een gebrek aan methodologische kennis of het ontbreken van methodologische discussies over kwalitatief onderzoek. Naast het onvolprezen standaardwerk van Smaling (1987) over methodologische criteria, dat als naslagwerk voor de methodeparagraaf nog steeds nuttig kan zijn, zijn er vele ontwikkelingen geweest wat betreft uitgangspunten, procedures en criteria (voor een overzicht zie bijvoorbeeld Wester & Hak, 2003). Het probleem is dan ook meer dat een zekere standaardisering en gewoontevorming ontbreekt wat betreft de informatie, die verwacht wordt in de methodeparagraaf van een artikel over een kwalitatief onderzoek.

We moeten hier ook de hand in eigen boezem steken. In de KWALON-bundel *Rapporteren over kwalitatief onderzoek* (Wester (red.), 2003) komen onderwerpen aan bod als de opbouw van het onderzoeksrapport, de argumentatieve overtuigingskracht van het verslag, de weergave van de perspectieven van de betrokkenen, de ethische aspecten van het rapporteren van onderzoek, de aandachtspunten voor het verslag van de analyse en alternatieve vormen van rapporteren. Dat zijn allemaal heel relevante onderwerpen die ook heel uitgebreid worden besproken, maar een praktisch aspect als een checklist van aandachtspunten voor de methodeparagraaf van een artikel over het onderzoek, had in deze bundel niet misstaan. Wellicht dat we met terugwerkende kracht in deze lacune kunnen voorzien, althans een aanzet daartoe kunnen geven.

De methodeparagraaf in een wetenschappelijke rapportage

In de methodeparagraaf van een onderzoeksartikel moet de systematiek van het onderzoek verantwoord worden. Dat betekent dat niet alleen beschreven moet worden wat men zoal gedaan heeft, maar ook dat verantwoord zou moeten worden dat dat systematisch is gebeurd en dat dat goede resultaten heeft opgeleverd.

Ten behoeve van de beschrijving van de onderzoeksaanpak moet er aandacht geschonken worden aan de probleemstelling en het theoretisch kader, de selectie van onderzoekseenhe-

den, de procedures voor gegevensverzameling, de controles op geldigheid en betrouwbaarheid en de procedures voor analyse.

De eerste twee aandachtspunten, probleemstelling en theoretisch kader, komen in een onderzoeksartikel in de inleidende paragrafen vooraf aan de methodeparagraaf uitgebreid aan de orde, als uitgewerkt wordt wat het onderwerp van onderzoek is en welke vragen daarover worden onderzocht.

Het beschrijvende gedeelte van de methodeparagraaf zelf gaat dus vooral over de onderzoeksopzet, de selectie van de eenheden die worden onderzocht, de dataverzameling en de analyse. Echter, om te kunnen beoordelen of dat allemaal relevant is gebeurd, zouden we de methodeparagraaf moeten beginnen met een terugblik op de probleemstelling: wat is precies de *doelstelling* van het onderzoek? Gaat het om een inventarisatie van belangrijke onderwerpen, de beschrijving van relevante verschillen, of de uitwerking van een theorie, de verklaring van verschillen? Die doelstelling is het ankerpunt voor de evaluatie van de andere methodische aspecten.

Vervolgens wordt de keuze voor een bepaalde *onderzoeksopzet* toegelicht. Het gaat hier om de verantwoording van het type kwalitatief onderzoek dat is toegepast. Waarom is een vergelijkende case study of een kwalitatieve survey of een etnografisch onderzoek in dit onderzoek zo op zijn plaats? We moeten bedenken dat voor elk onderzoekstype bepaalde vormen van selectie, gegevensverzameling en analysetechnieken relevant zijn en dat het onderzoek een gefaseerde opzet kan hebben, waarin per fase andere procedures moeten worden toegepast. De onderzoeksopzet is dus net als de doelstelling een context om de procedures te bespreken.

Tegen de achtergrond van een uitgewerkte doelstelling en de gekozen onderzoeksopzet kan vervolgens aandacht geschonken worden aan de procedures, die gebruikt zijn voor de selectie van onderzoekseenheden, de gegevensverzameling en de analyse, en aan de verantwoording daarvan in termen van de doelstelling (een aspect van geldigheid) en in termen van replicerbaarheid (een aspect van betrouwbaarheid).

Wat de *onderzoekseenheden* betreft willen we weten hoe de onderzoeker aan deze eenheden (personen, situaties, documenten) is gekomen, welke kenmerken deze onderzoeksgroep heeft en hoe die zich verhoudt tot de populatie waar het onderwerp van onderzoek betrekking op heeft. De evaluatie moet laten zien dat relevante verschillen in de populatie ook in het bewust gekozen monster of de toevallige steekproef aanwezig zijn en dat de selectiewegen er niet toe hebben geleid dat alleen een specifieke subgroep uit de populatie in het onderzoek is betrokken, zonder dat daarmee bij de formulering van de conclusies rekening is gehouden.

Een overgang van eenhedeselectie naar gegevensproductie is de inhoudelijke kant van de toegang naar het veld: hoe is het onderzoek bij de onderzoeksgroep toegelicht of aangekondigd? De uitleg van waar het onderzoek over gaat, roept verwachtingen op die bij de gegevensverzameling een rol zullen spelen.

Wat de *gegevensproductie* betreft willen we weten, hoe de onderzoeker heeft geïnterviewd, heeft geobserveerd dan wel de documenten heeft gelezen. Door de term productie te gebruiken leg ik er de nadruk op dat gegevens niet verzameld worden alsof het beukennotjes zijn die klaar liggen te wachten tot iemand ze opraapt. Bij interviews bijvoorbeeld gaat het om gesproken teksten van respondenten die niet zouden bestaan zonder de vragen van de onderzoeker. Bij observaties gaat het om beschrijvingen van een waarnemer van situaties, die

afhankelijk zijn van wat de onderzoeker relevant acht om te beschrijven. Bij documenten kun je overal op letten en dus is er een gezichtspunt nodig om het ene wel en het andere niet te registreren. Meestal wordt er dus een instrument gebruikt in de zin van een vragenlijst, een uitgewerkte leidraad of een globale topiclijst van aandachtspunten. Als daar ruimte voor is kan die als bijlage bij het artikel worden opgenomen (vgl. de bijdrage van Kofman in deze bundel).

Een verantwoording van het instrument in termen van de probleemstelling hoort onderdeel van de methodeparagraaf te zijn. Hierbij hoort ook aandacht geschonken te worden aan de waarnemers (de onderzoeker zelf of ook andere medewerkers), de instructies voor de waarnemers en de condities in het veld zoals de omstandigheden tijdens de interviews en de positie van de observatoren in de onderzochte situaties.

Vervolgens is de vraag hoe het ruwe materiaal is vastgelegd (bijvoorbeeld kopieën bij documenten, tapes bij interviews, veldaantekeningen bij observaties) en hoe daar een analyseerbaar bestand van is gemaakt (transcriptie, vaak houdt dit ook in het gebruik van een computerprogramma om de analyse te ondersteunen).

Daarnaast is de kwaliteit van het datamateriaal een belangrijk aandachtspunt en kunnen de procedures worden besproken die gebruikt zijn om de kwaliteit van de data te onderzoeken zoals triangulatie, replicatie of memberchecks (Smaling, 1987; Wester & Peters, 2004; Boeije, 2005).

De beschrijving van het verloop van *het analyseproces* moet een achtergrond geven voor het lezen van de resultaten, die in een onderzoeksartikel meestal na de methodeparagraaf aan de orde worden gesteld. De ordening die daar is aangebracht, moet als het ware in dit onderdeel van de methodeparagraaf worden voorbereid. Het gaat dan ook meestal om meer dan een beschrijving van wat gedaan is: hier wordt ook inhoudelijk toegelicht welke onderwerpen achtereenvolgens bij de bespreking van de resultaten aan de orde komen.

Het eerste aandachtspunt bij de beschrijving van het analyseproces betreft de vraag of er achtereenvolgende stappen zijn gezet, waarbij verschillende procedures zijn toegepast. In veel kwalitatief onderzoek kan men een explorerende fase onderscheiden waarin belangrijke begrippen of categorieën worden uitgewerkt, en vervolgfases waarin variaties worden beschreven of patronen in het materiaal worden onderzocht. Voor elke fase moet besproken worden op welk materiaal dat is gebeurd, welke procedures zijn toegepast (open coderen, samenvatten, tabellen of overzichten maken), wie bij de analyse betrokken waren en welke hulpmiddelen zijn gebruikt (naast opties van computerprogramma's zijn dat ook bijvoorbeeld memo's die zijn geschreven om het proces te sturen).

Ten slotte zal de onderzoeker aandacht moeten schenken aan de kwaliteit van de analyse. Hierbij kunnen de procedures worden genoemd, die gebruikt zijn om interpretaties of samenhangen te controleren zoals *peer debriefing*, memo-onderzoek, zoeken naar afwijkende of extreme gevallen en aansluiting bij de literatuur (Wester & Peters, 2004).

Tot slot

Enige tijd geleden werd via de zender Nederland 3 een serie televisieprogramma's uitgezonden, waarin Eric van Muiswinkel als G.O.D. een aantal praktijken uit het moderne leven behandelde. Elke aflevering uit de serie eindigde met de via een stempel bekrachtigde conclusie: 'Beter van niet'. Als Hak (2004) gelijk heeft, dan zou zo'n stempel niet misstaan op veel voorstellen voor kwalitatief onderzoek met interviews. De onderzoeksopzet past veelal niet bij de doelstelling van het onderzoek. Maar misschien is zo'n oordeel soms niet helemaal juist, omdat er eigenlijk iets anders aan de hand is.

Het gaat doorgaans wellicht om verslagen van gemakzuchtig of weinig doordacht onderzoek, maar we kunnen daar in sommige gevallen ook anders tegen aankijken. Elk onderzoeksartikel is niet meer dan een onderbouwing van onderzoeksresultaten en dus zou je kunnen stellen dat de resultaten of conclusies niet goed zijn geformuleerd gelet op de onderbouwing die mogelijk is op grond van de toegepaste onderzoeksprocedures!

Voor kwalitatief onderzoek geldt dat we bij deze onderbouwing niet kunnen volstaan met het noemen van enkele, algemeen relevant geachte, standaardprocedures. Er zijn weliswaar methodische principes zoals *theoretical sampling* of open coderen, maar in elk onderzoek is de procedurele uitwerking daarvan met de inhoud verweven. Onderzoekers moeten dus veelal eerst uitzoeken wat de beste manier is om zo'n principe in hun geval toe te passen. Dat betekent echter niet dat elk onderzoeksverslag noodzakelijk het hele wel en wee van de onderzoeker moet uitdragen. We willen in een artikel weliswaar lezen hoe het onderzoek is uitgevoerd, maar alleen voorzover het betrekking heeft op de totstandkoming van de resultaten die worden gepresenteerd.

We hebben in bijgaand overzicht de besproken methodische onderwerpen bijeengezet, zodat onderzoekers dat als checklist kunnen gebruiken om de methodeparagraaf te schrijven. Het tijdschrift KWALON lijkt ons het geëigende forum om zo'n checklist te corrigeren, aan te vullen en te verbeteren.

Bijlage: Checklist voor de methodeparagraaf

- 1 Doelstelling
- 2 Onderzoeksopzet
 - onderzoekstype
 - onderzoeksfasen
- 3 Eenhedeselectie
 - populatieomschrijving
 - selectieprocedure(s)
 - omvang en kenmerken van de selectie
 - toegang tot het veld
- 4 Gegevensproductie
 - instrument
 - instructies voor waarnemers
 - ruw materiaal
 - transcriptie
 - kwaliteitscontroles
- 5 Analyseproces
 - stappen in de analyse
 - procedures
 - hulpmiddelen
 - kwaliteitscontroles